

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1, Mart/March 2025]

Engin KEFLİOĞLU

<https://orcid.org/0000-0002-2329-633X>

Dr.

enginkeflioglu@gmail.com

Milli Eğitim Bakanlığı

<https://ror.org/00jga9g46>

Tarihsel Hafıza ve Edebiyatın Tanıklığı: Sevdalinka'da Bellek ve Kimlik İnşası

*Historical Memory and the Testimony of Literature:
Memory and Identity Construction in Sevdalinka*

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 30.01.2025

Kabul Tarihi | Date Accepted: 03.03.2025

Yayın Tarihi | Date Published: 20.03.2025

Atıf | Citation

Keflioğlu, E. (2024). Tarihsel Hafıza ve Edebiyatın Tanıklığı: Sevdalinka'da Bellek ve Kimlik İnşası. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9(1), 179-201. <https://doi.org/10.34083/akaded.1630145>

Keflioğlu, E. (2024). Historical Memory and the Testimony of Literature: Memory and Identity Construction in Sevdalinka. *Journal of Academic Language and Literature*, 9(1), 179-201. <https://doi.org/10.34083/akaded.1630145>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme Review Reports	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki İç Hakem+İki Dış Hakem) Double-blind. (Two External Referees)
Etik Beyan Ethics Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur Ethical principles were followed during the preparation of this study
Etik Kurul Belgesi Ethics Committee Approval	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir Article does not require an Ethics Committee Approval.
Etik Bildirim Complaints	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Benzerlik Taraması Similarity Checks	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans Copyright & License	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International

© Engin KEFLİOĞLU | Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

Öz

Bu makale, Ayşe Kulin'in *Sevdalinka* adlı romanını belleğin kuramsal çerçevesinde inceleyerek edebiyatın tarihsel ve toplumsal hafızayı nasıl inşa edebileceğini tartışmaktadır. Yirminci yüzyılın sonlarında Bosna Savaşı'nın yol açtığı etnik temizlik, soykırım ve zorunlu göç gibi travmatik deneyimler romanda hem bireysel hem de kolektif bellek düzeyinde çok katmanlı bir anlatı sunar. Makale; Maurice Halbwachs'ın kolektif bellek, Jan Assmann'ın kültürel ve iletişimsel bellek, Paul Connerton'un bedenleşmiş ritüeller, Paul Ricoeur'ün anlatısal kimlik ve Pierre Nora'nın hafıza mekânları kavramlarını temel alarak *Sevdalinka*'nın bellek çalışmalarını nasıl örneklediğini ve onlarla nasıl etkileşime girdiğini ele alır. Roman, Osmanlı mirasından Bogomil inancına uzanan tarihsel atıflar eşliğinde Bosnalı kimliğinin sürekliliğini ve direniş kapasitesini vurgularken savaşın kent dokusunu ve kültürel hafızayı hedef alan yıkıcı etkisini çarpıcı biçimde gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda *Sevdalinka*, hem tanıklık edebiyatının güçlü bir örneği olarak metinsel bir bellek deposu işlevi görür hem de kolektif belleğin yeniden inşa süreçlerine etkin biçimde katılır. Sonuç olarak makale, edebiyatın sadece tarihsel bilgiyi saklamakla kalmayıp travma sonrasında kimlik, mekân ve ritüeller aracılığıyla geleceğe dair yeni hatırlama olanakları sunduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, bellek çalışmaları, tarihsel hafıza, Bosna Savaşı, *Sevdalinka*.

Abstract

This article examines Ayşe Kulin's novel Sevdalinka within a theoretical framework of memory, exploring how literature can construct historical and social memory. The traumatic experiences of ethnic cleansing, genocide, and forced migration triggered by the Bosnian War in the late twentieth century provide a multilayered narrative in the novel at both individual and collective levels of memory. Drawing on Maurice Halbwachs's concept of collective memory, Jan Assmann's theories of cultural and communicative memory, Paul Connerton's notion of bodily practices, Paul Ricoeur's idea of narrative identity, and Pierre Nora's concept of sites of memory, the article investigates how Sevdalinka exemplifies and interacts with memory studies. Through historical references extending from the Ottoman heritage to the Bogomil faith, the novel underscores both the continuity of Bosnian identity and its capacity for resistance, while vividly revealing the destructive impact of the war on urban structures and cultural memory. In this context, Sevdalinka functions not only as a textual repository of memory—exemplifying testimonial literature—but also actively participates in the processes of reconstructing collective memory. Ultimately, the article seeks to demonstrate that literature does more than merely preserve historical knowledge; it also offers new possibilities for remembrance in a post-traumatic period through the interplay of identity, place, and rituals.

Keywords: Literature, memory studies, historical memory, Bosnian War, *Sevdalinka*.

Giriş

Yirminci yüzyılda savaş, soykırım ve zorunlu göçle iyice belirginleşen çatışmaların ardından, tarihsel bellek ile edebiyat arasındaki bağ giderek kuvvetlenmiş, bu durum akademik bir ilgi odağı haline gelmiştir. Bu geniş araştırma alanının ortasında, *Sevdalinka* (Kulin, 2008), kolektif travmaların kurgusal anlatılar içinde nasıl ifade edildiğini, tartışıldığını ve aktarıldığını incelemek için zengin bir edebi metin olarak özellikle öne çıkar. Avrupa'nın yakın dönem tarihindeki en kanlı sayfalardan biri olan Bosna Savaşı'nı konu alarak yayımlanan roman, hem bireysel acıların hem de kültürel mirasını korumaya çalışan bir toplumun çok katmanlı trajik portresini sunar. Bireysel öyküleri daha geniş sosyopolitik çalkantıların dokusuna katarak anlatan *Sevdalinka*, edebi bir yazının hem bir bellek muhafaza mekânı hem de geçmişin anlamı üzerinde süregelen bir müzakere alanı olarak işlev görebileceğini güçlü bir biçimde gösterir.

Bellek çalışmaları alanında, tarihsel belleğin salt bireysel süreçleri aştığı konusunda genel bir uzlaşma vardır. Maurice Halbwachs (2016), herhangi bir hatırlama eyleminin toplumsal çerçeveler (*cadres sociaux*) olarak adlandırdığı yapılar sayesinde gerçekleştiğini öne sürer; buna göre, hatırlanan içerikler ve bu içeriklerin sınırları, ait olunan kolektif çevre tarafından biçimlendirilir. Diğer yandan Jan Assmann (2015); ritüeller, metinler ve sembolik kurumlar aracılığıyla kuşaklar boyu aktarılabilen “kültürel bellek” kavramını ayrıntılandırır. Bu bellek, bir grubun derin kimlik göstergelerini oluşturur. Assmann'ın buna bağlı “iletişimsel bellek” kavramı ise kısa vadeli, gündelik hatıraları ele alır ve genellikle birkaç on yıl içinde silinmeye yüz tutar. Tamamlayıcı bir bakış açısından hareket eden Paul Connerton (1989), toplumların sadece sözcükler veya arşivler yoluyla değil, aynı zamanda bedensel pratikler—ritüeller, jestler ve kültürel geleneğin tekrar eden performansları—aracılığıyla hatırladıklarını gösterir. Bu bedensel hatırlama savaşın şiddetiyle kesintiye uğrayabilir; böylece kolektif kimliği bedende silmek veya yeniden kazımak yönünde çabalar belirir. Paul Ricoeur (2004) ise bu tartışmalara, bireysel ve toplumsal kimliklerin “anlatı” (narrative) yoluyla—travma, direnç ve dönüşüm hikâyeleri dâhil—sürekli yeniden inşa edildiği önermesiyle ek bir boyut katar. Son olarak, Pierre Nora (1989), belleğin mekânsal boyutunu aydınlatarak kolektif belleği kristalize eden sembolik mekânlar ya da anıtlar olan hafıza mekânları (*lieux de mémoire*) ile belleğin canlı olarak günlük pratiklerle sürdüğü hafıza ortamları (*milieux de mémoire*) arasında bir ayrım yapar.

Bu kuramsal perspektiflerden yola çıkan makale, *Sevdalinka*'da belleğin birden fazla düzeyde nasıl işlenebileceğini incelemektedir. 90'larda Bosna Savaşı sırasında geçen roman, sıradan insanların etnik temizlik, zorunlu yerinden edilme ve kültürel mekânların yıkımı gibi dehşet verici ortamlar arasında konumlandığı bir atmosfer sunar. Bu durum, Nora'nın (1989) hafıza ortamlarından bir kopuş olarak aktardığı olguyu andırır. Saraybosna'nın mimari mirası bombalarla yerle bir edilirken ve aileler evlerinden sürülürken, Kulin'in anlatısı hayatta kalma, belgeleme ve anma biçimleri oluşturmanın aciliyetini vurgular. Gündelik yaşamın inceliklerini; yani aşk ilişkileri, ebeveynlik, dostluk kavramlarını kolektif travma sahnelerinin yanında ele alarak, *Sevdalinka*, edebiyatın

tarihsel belleğini sadece kayda geçirmekle kalmayıp yeniden yapılandırmasının da çarpıcı bir örneğini sunar. Halbwachs'ın (2016) çerçevesi doğrultusunda; Nimeta, Burhan, Raif ve Mirsada gibi karakterlerin kişisel hatıraları asla tek başına değildirler. Onlar, nesiller boyu uzanan Bosna toplumunun paylaştığı ortak bir bilincin içine gömüldüler.

Romanda, Ban Kulin ile Bogomilizm¹ itikadı döneminden Osmanlı dönemine ve İkinci Dünya Savaşı'ndan Bosna Savaşı'na uzanan söylemlerin örtüşmesi, tarihsel belleğin farklı boyutlarının nasıl kesiştiğini irdelemek için özgün bir zemin sunmaktadır. Makale, *Sevdalinka*'nın Bosna Savaşı çerçevesinde; yerinden edilme, katliam, savaş gibi beden ve ruhen hatıralar vasıtasıyla zihinde oluşan travmalar çerçevesinde “aktarılan deneyim”i (*erfahrung*)² tasvir ederek bu kuramsal yapılara nasıl meydan okuduğunu veya bunları nasıl genişlettiğini sormaktadır (Liu, 2022). Özellikle zorunlu göç, cinsel şiddet ve kültürel simgelerin sistematik biçimde yıkımı gibi unsurlar, belleğin kasıtlı olarak hedef alınabileceğini bazılarının “Hafıza-kırım” (memoricide) olarak ifade ettiği olguyu ve neredeyse bütünüyle yok edilmiş eşliğinde nasıl direnip yeniden canlandırılabilirliğini göstermektedir (Halilovich, 2016; Webster, 2024). Bunu yaparken makale aynı zamanda *Sevdalinka*'yı bir tür tanıklık edebiyatı ürünü olarak okuma gerekliliğine işaret eder. Kurgusal bir anlatı olmasına karşın, Kulin'in metni Saraybosna kuşatması, toplama ve tecavüz kamplarının kurulması ve tarihsel olarak karışık bölgelerden Bosnalıların³ zorla göç ettirilmesi gibi gerçekçi zemine yoğun biçimde dayanmaktadır. Hafıza çalışmaları merceğinden baktığımızda romanın geçmişle bugün arasında kurduğu yapısal etkileşim yüzyıllardır süregelen inançlara ve özellikle Bosnalı kimliğinin yeniden tanımlanmasına yaptığı göndermelerin modern akademinin kolektif hatırlamayı kavramsallaştırma biçimiyle nasıl örtüştüğünü gösterir. Önemli olan *Sevdalinka*'nın sadece bellek

¹ Bogomilizm, 10. yüzyılda Bulgaristan'da Papaz Bogomil önderliğinde ortaya çıkan, Hristiyanlık içinde düalist (iyi-kötü ikiliği) ve yeni-Gnostik bir harekettir. Resmî kilise doktrinlerine aykırı olarak dünyevi dünyayı kötülüğün eseri saymış, lüks yaşamı ve mülkiyeti reddetmiş, kilise ayinleri, haç ve ikonlara saygı göstermemiştir. 12. yüzyıldan itibaren Bosna bölgesine yayılmış ve burada “Bosna Kilisesi” adıyla kurumsallaşarak Katolik ve Ortodoks otoritelere heretik ilan edilmiştir (Işık, 2017). Bosna'da 1180'lerden itibaren Bogomil inancı nüfuz kazanmış, hatta Ban Kulin döneminde kısa süreliğine resmî din kabul edilmiştir; ancak Kulin 1203'te Katolikliğe geçince Bogomiller baskı görmüş, yine de ardından gelen Matej Ninoslav'ın yönetiminde (1232-1250) bir müddet için güç kazanabilmişlerdir (Çağ ve Çetin, 2011). Bogomilizm Orta Çağ boyunca Balkanlar'da ve ötesinde yayılmış, özellikle Avrupa'daki Katharlar gibi heterodoks hareketleri etkileyerek 15. yüzyıla dek varlık göstermiştir (Angelovska ve Cacanaska, 2016). Bogomilizm'in etkileri ve mahiyeti konusunda farklı akademik görüşler bulunmaktadır. Bosna Kilisesi'nin Bogomil inancını benimseyip benimsemediği hususu tartışmalı olup bazı araştırmacılar bu bağı zayıf bulmaktayken (Dardagan, 2019) bazıları da benzerliğe dikkat çekmektedir (Minczew, 2020). Aynı zamanda dinler tarihi bağlamında, Bogomilizm'in Balkanlar'da İslamlaşmayı kolaylaştıran bir ara safha olduğu ileri sürülmüştür, fakat bu durum da ayrı bir tartışma konusudur (Atçerić-Todd, 2022).

² Walter Benjamin'in önerdiği üzere belirli bir bağlamda var olması gereken *erfahrung* kavramı gelenekle ilişki içindedir. Bu deneyimin aktarımı; hikâye anlatımı, beceri aktarımı, aile veya topluluk dil atmosferi gibi tarihsel faaliyetler yoluyla gerçekleşir. *Erfahrung*; öznel ya da psikolojik düzeyde değil, öznel arası, yerel bir bağlama gömülü ve anlatma ile somutlaştırma faaliyeti yoluyla yeniden üretilen bir deneyim tarzıdır (Liu, 2022).

³ Bu makalede “Bosnalı” kavramı, Bosna-Hersek'te yaşayan Müslüman Boşnaklar kendilerini Boşnak değil de Bosnalı olarak anmayı da tercih ettikleri için bazı durumlarda Boşnak etnisitesini tanımlayacak şekilde kullanılmıştır.

kuramlarını yansıtmakla kalmaması aynı zamanda Bosnalıların kimliği, travması ve direnci hakkındaki belirli bir bellek kültürünü biçimlendirmeye etkin olarak katılmasıdır.

Bu savı ortaya koymak için makale, tematik bölümler hâlinde yapılandırılmıştır. Bosna-Hersek'in ve Bosnalıların tarihi ile roman anlatısının kısa bir özetinin ardından çalışma, romanda bellekle ilgili çeşitli kuramsal yaklaşımların nasıl işlendiğine dair genel bir bakışla başlar. Bunu izleyen bölümlerde ritüel, pratik, bedensel ifade, anlatısal kimlik oluşumu ve mekânsal bellek sorunları daha derinlemesine tartışılır. Ayrıca romanda Bosnalı kimliğinin sembolü halinde sunulan Bosna Nehri motifi çözümlenir. Böylece makale, *Sevdalinka*'nın dokunaklı veya romantize bir savaş anlatısından ibaret olmadığını en uç koşullar altında toplumların kolektif geçmişlerini nasıl hatırlayıp, unutup ve yeniden şekillendirebildiklerini sorgulayan karmaşık bir edebi eser olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Sonuç olarak, edebiyatın hem bir bellek deposu hem de bir bellek inşacısı olma potansiyeli vurgulanmakta ve böylece parçalanmış bir tarihin izlerini korurken aynı zamanda direnişi ile topluluk kimliğinin yeni anlatılarını inşa edebileceğine dikkat çekilmektedir.

1. Bosna-Hersek'in Tarihsel ve Romanın Kurgusal Arka Planı

12. yüzyılda Bosna'da Katolik ve Ortodoks kiliseler tarafından sapkın görülen bağımsız Bosna Kilisesi güç kazanmıştır (Imamović, 2017). Ban Kulin (1180-1204) döneminde ülke özerk bir yapıya kavuşmuş; fakat Ban Kulin, dış baskılar nedeniyle 1203'te Bogomil inancını bırakıp Katolikliği kabul etmek zorunda kalmıştır (Çağ ve Çetin, 2011). 1463'te Osmanlı hakimiyetine giren Bosna'da halkın büyük kısmı zamanla İslam'ı benimsemiştir. Osmanlı idaresi, gayrimüslimlerin ibadet özgürlüğünü korurken inşa ettiği sayısız cami ve kurumla Bosna'nın toplumsal kültürünü derinden etkilemiştir. 19. yüzyıl sonlarında zayıflayan Osmanlı yönetimi 1878'de Berlin Antlaşması ile Bosna'yı Avusturya-Macaristan'a bırakmak zorunda kalmıştır (Imamović, 2017). Habsburg yönetimi altında (1878-1918) Bosna'da modernleşme hamleleri gerçekleştirilirken aynı zamanda etno-dini kimlik ayrımları keskinleşmiş (Donia, 2008) ve bu süreçte yaklaşık 130 bin Bosnalı Müslüman Osmanlı topraklarına göç etmiştir (Mat Enh vd., 2022). II. Dünya Savaşı sonrası sosyalist Yugoslavya döneminde (1945-1992) Bosna-Hersek bir Yugoslav cumhuriyeti olarak çok-etnili yapısını sürdürmüştür; komünist yönetim dini kurumları kısıtlasa da, 1968'de Bosna Merkezi Komitesi kararıyla Boşnaklar (o dönemde Boşnak olarak değil de "Müslüman" adıyla) ayrı bir millet olarak tanınmıştır (Branco, 2009). 1991 nüfus sayımında Bosna nüfusunun %43,5'i Bosnalı Müslüman, %31,2'si Sırp ve %17,4'ü Hırvat olarak belirlenmiştir (Tanovic vd., 2014, s. 244). 1992'de bağımsızlığını ilan eden Bosna-Hersek'te Bosnalı Sırp'lar etnik temizlik amaçlı bir savaş başlatmışlardır. 1992-1995 arasındaki Bosna Savaşı yaklaşık 160 bin kişinin ölümüne ve 2 milyonu aşkın insanın yerinden olmasına yol açmıştır. 1995'te NATO müdahalesiyle sağlanan Dayton Barış Anlaşması sonucunda çatışma sona ermiştir; fakat Bosna-Hersek, Boşnak-Hırvat Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti şeklinde iki entiteye bölünerek yeniden yapılandırılmıştır (Dalar, 2008).

Roman, 1986 yılında Saraybosna'da başlar. Yugoslavya'nın dağılma sürecine tanıklık eden bir dönemde gelişir. Ana karakterlerden Nimeta, iki çocuk annesi aynı zamanda bir televizyon muhabiridir. Mühendis olan eşi Burhan ile monoton bir evlilik sürerken Zagreb'de yaşayan gazeteci Stefan ile üç yıllık yasak bir ilişkinin içinde kendini bulur. Stefan, Nimeta'dan boşanmasını ve birlikte yeni bir hayat kurmalarını isterken bu ilişki Nimeta'da duyduğu vicdan azabının yanında bütün ailesini etkileyecek bir mutsuzluk da yaratır. Aynı zamanda ülkede siyasi gerginlik artmakta, Sırp milliyetçiliği yükselmektedir. Aile içinde çatışmalar büyür. Nimeta'nın oğlu Fiko annesinin uzak davranışlarından rahatsızlık duyar. Kızı Hana'yla ise sevecen bir bağ kurar. Burhan sık sık iş için dağlık bölgelere giderken Nimeta'nın muhafazakâr annesi Raziyanım, torunlarına bakmak için eve yerleşir. Ülkenin siyasi çalkantıları, Stefan ile Nimeta'nın ilişkisini daha da tehlikeli hale getirir. 1991'de Slovenya ve Hırvatistan'daki bağımsızlık hareketleri ve çatışmalar Bosna'ya doğru yaklaşır. Burhan, Hırvatistan'da bir projede mahsur kalır. Nimeta, onu kurtarmak için savaş muhabirliği yapmaya karar verir. Bu süreçte Stefan, Hırvat ordusuna katılmak üzeredir. Stefan ile Nimeta burada buluşurlar, bu buluşma onların son buluşmaları olur. Bu sırada Bosna'daki gerilim tırmanmaktadır, Radovan Karadžić liderliğinde Sırp bölgelerinde etnik temizlik başlar. Nimeta'nın kardeşi Raif, Zvornik'te ailesini katliamda kaybeder. Bu olay onun travmasını daha da derinleştirir. Saraybosna, ablukaya alınır ve barış yürüyüşünde ilk kurşunlar atılır. Savaş 1992'de aileyi iyice etkiler. Elektrik, su, gıda gibi temel ihtiyaçlar karşılanamaz hale gelmiştir. Burhan dağa çıkıp savaşa katılır, Raif de travmasını atlatıp intikam hırsıyla aynı yolu seçer. Fiko, ergenlik dönemindeki kimlik arayışıyla babasının yanına katılmaya karar verir. Aile fiziksel ve duygusal olarak parçalanır. Aynı yıl Stefan, Bosna'daki toplama kamplarına girerek savaş suçlarını uluslararası medyaya taşır. Nimeta ise Tuzla yolunda tecavüz mağduru çocuklarla ilgili bir haber yaparken hastalanır. Oğlunun cephede yaralandığını öğrenir. Stefan'dan yardım istemek zorunda kalır. Fiko'nun hayatta kalması için Stefan, sahte kimlik ve belgelerle sınırdan geçişi organize eder. Son bölümde, ortaçağ Bosna'sına, 1180-1190 tarihlerindeki Yayçe şehrine bir geri dönüş yapılır. Ban Kulin döneminde Tvrtko, abisi Stefan, onun sevgilisi Rujca, ruhani yol gösterici Dyed gibi karakterlerle güncel Bosna arası paralellikler ortaya serilir. Sonra yine, ağır yaralı olan Fiko'nun, babası Burhan ve dayısı Raif ile ambulansa bulunduğu sahneye dönülür. Fiko'nun babası ve dayısı, Fiko'ya Bosna'nın tarihini anlatarak onu hayatta tutmaya çalışırlar. Stefan, beklenmedik bir anda ambulansa ulaşır ve Fiko'yu Hırvat tarafına geçirerek hastaneye ulaştırmaya çalışır. Burhan ve Stefan, geçmişteki kişisel husumetlerini bir kenara bırakıp insani bir bağ kurarlar. Fiko, ülkesini terk ederken ailesinden ve Bosna'dan fiziksel olarak kopar. Ortaçağ Bosna'sına dair tarihsel göndermeler, bireysel kaderlerin ulusal tarihle nasıl iç içe geçtiğini gösterir. Roman, savaşın yıkıcı etkileri, bireysel ve toplumsal çöküş ile umut arayışını yoğun bir şekilde işler. Fiko'nun hayatta kalışı, geçmişin yükü ve geleceğin belirsizliği arasında bir denge noktası olur.

2. *Sevdalinka*'nın Kuramsal Çerçevesi

2.1. Kolektif, Kültürel ve İletişimsel Bellek: Romanın Hafıza Alanları

90'ların başındaki etnik temizlik, kuşatmalar ve zorla yerinden etmelerle belirginleşen Bosna Savaşı, *Sevdalinka*'nın temelini oluşturur. Romanın daha ilk sayfalarından 80'lerin ortalarından sonuna uzanan Saraybosna tasvirleriyle Ayşe Kulin, karakterlerini Yugoslavya'nın dağılma eşiğine yerleştirir. Böylece bireysel anılar ile toplumsal tarihi kesiştirerek dramatize eder. Aile bağlarını, duygusal yakınlaşmaları ve yaklaşan savaşı anlatırken Halbwachs, Assmann ve benzeri kuramcılarının geliştirdiği kolektif ve kültürel bellek kavramlarının işleyişine ışık tutar. Metnin, Bosna halkının Osmanlı yönetiminden Avusturya-Macaristan işgaline ve II. Dünya Savaşı'na uzanan önceki çatışma izlerini nasıl taşıdığına yoğun vurgu yapması, gündelik yaşamın ne kadar çok katmanlı bir tarihle iç içe geçtiğini de gösterir. Nitekim romanın başında eski göç dalgalarına, siyasî safların değişimlerine ve dinî geleneklere yaptığı atıflar, her bir karakterin dünya görüşünü şekillendiren bir kolektif bilincin süregelen varlığına işaret etmektedir.

Halbwachs (2016), belleğin asla salt bireysel olmadığını, daima “toplumsal çerçeveler” (*cadres sociaux*) içinde yer aldığını ileri sürer. *Sevdalinka*'da, Nimeta, eşi Burhan, annesi Raziyanım veya arkadaşı Mirsada gibi başat figürlerin kişisel anıları, her zaman daha geniş bir Bosna toplumsal merceğinden yansır. Nimeta'nın erken dönem hatıraları, Saraybosna'daki gençliği, İstanbul'daki akrabalarına yaptığı düzenli ziyaretler, annesinin Osmanlı dönemi göç hikâyeleri yalnızca özel yaşantıların bir ifadesi değildir. Aksine Bosnalı Müslüman ailelerin uzun süredir tehlikeli ve istikrarsız siyasal koşullar içinde nasıl yol aldıklarını çağrıştıran ortak anlatıların bir parçası haline gelir.

Romanın ilk bölümlerinde Raziyanım, topluluğun geçmişini aktarmada kritik bir rol üstlenir. Geçmiş kuşakların, her yeni çatışma dalgası sonrasında geç Osmanlı dönemi, Balkan Savaşları'nın artçı etkileri, II. Dünya Savaşı'nın dönüşümleri ve Tito'nun Yugoslavyası sırasındaki toplumsal değişimlerin Bosna şehirlerinden İstanbul'a taşındığını anlatır. Bu hatıraların çoğu, Halbwachs'ın (1992) kolektif bellek dediği, tüm bir topluluğun kendine ait gördüğü ortak deneyimler birikimini yansıtır. Örneğin Raziyanım'ın İstanbul'u sevmemesinin nedeni yüzyıllardır süregelen bir göç silsilesine ve onun bellek üzerindeki etkisine işaret eder: “Osmanlı'nın dört yüz yılı aşkın saltanatı sona erdiğinde, (...) o gün bugündür hep göçüyordu Boşnaklar. Savaş rüzgârlarının her estiğinde, ki Balkanlar'da çok sık eserdi bu rüzgâr” (Kulin, 2008, s. 17). Buradaki “hep göçüyordu Boşnaklar” ifadesi, bireysel anıların çok daha geniş bir etnik süreklilik hissine yaslandığını özetler. Nimeta'nın özel pişmanlıkları veya aşk ilişkileri özellikle Zagrebli bir medya çalışanı olan Stefan'la yaşadığı yasak ilişki dahi toplumsal gerilimlerden ayrı düşünülemez. Boşnak, Hırvat ve Sırp kimlikleri burada karşılıklı güvensizlik ve geçici uzlaşlarla örülüdür.

Halbwachs'ın kuramsal çerçevesini besleyen bir başka önemli örneğe Nimeta'nın hayatını Saraybosna'da geçirdiği dönemle, annesinin ve anneannesinin Osmanlı dönemi ya da kısa

ömürlü Avusturya-Macaristan yönetimi hakkındaki anlatıları arasındaki karşılaştırmalara da rastlanır. 80'lerin sonlarına konumlanan romanın ilk kısımları, belleğin aileler, dinî cemaatler ve cenaze töreni, düğün ya da bayram gibi toplumsal ritüeller tarafından nasıl taşındığını okuyucuya sıkça hatırlatır. Halbwachs'ın (1992) belirttiği gibi tamamen yalıtılmış bir hatırlama mümkün değilse bile *Sevdalinka* bu durumu Nimeta'nın (evlilik dışı ilişkisinden kaynaklanan) kişisel suçluluğu ile Bosnalı Müslüman aile yapısını biçimlendiren ortak ahlaki kodlar arasındaki etkileşim üzerinden somutlaştırır.

Halbwachs'ın görüşlerinden hareketle Jan Assmann (2015), gündelik konuşmalarda dolaşıma giren ve yalnızca birkaç kuşak boyunca süren “iletişimsel bellek” ile, kurumsallaşmış ritüeller, yazılı metinler ve sembolik nesnelere aracılığıyla kuşaklar boyu taşınan “kültürel bellek” arasında bir ayrım yapar. *Sevdalinka*, bu iki bellek biçimini sürekli iç içe geçirir. Bir yandan gündelik hayata dair kişisel anlatılar (örneğin yemek masası etrafındaki sohbetler, Nimeta'nın arkadaşı Mirsada ile yaptığı endişeli telefon görüşmeleri ya da Burhan'ın başarısız evliliğine dair itirafları) öncelikle olay tanıklarının ve onların yakın çevrelerinin erişebildiği iletişimsel hafıza alanını temsil etmektedir. Öte yandan roman Bosna'nın derin geçmişine uzanır. Ortaçağ'daki Ban Kulin dönemi, Bosna Kilisesi ve yüzyıllar süren din değiştirme veya zorla asimilasyon süreçlerine atıflarda bulunur. Assmann'ın (2015) “kültürel bellek” kavramı, Osmanlı mirasına dair bir çok göndermenin içinde canlı bir biçimde yansır. Saraybosna'daki eski camilerden ve konaklardan, Boşnak böreği yapma geleneğine ya da yüzyıllardır “sevdalinka” denen, kültürel olarak önemli ve hüzünlü ezgilere uzanan geniş bir kültürel miras ağına işaret edilir. Raziyanım'ın İstanbul hakkındaki anıları, yalnızca kişisel bir nostaljiyi değil, aynı zamanda güncel zorunlu göçlerle yüzyıllardır süren Bosna'daki yer değiştirme döngüsünü bağdaştırır: “(...) bir kaçıştı İstanbul. Umudun yitirildiği noktaydı. Gözyaşları sel gibi akmaya başladığında, önüne katar İstanbul'a sürüklerdi umutsuzları” (Kulin, 2008, s. 17). Bu bakımdan, romanın soy kütüğü vurgusu özellikle ortaçağ ataları veya Ban Kulin soyuna dair anlatıların yer aldığı ilerleyen bölümlerde kültürel kimliğin “uzun vade” (longue durée) perspektifini yansıtır (Braudel & Coll, 1987). Romanın Osmanlı mimarisine, mahalle dokusuna veya kuşaktan kuşağa aktarılan somut olmayan miras öğelerine (saklanan aile yadigarları, geleneksel şarkılar, dinî pratikler gibi) sık sık vurgu yapması, kurumlaşmış bir hatırlamanın yani kültürel belleğin topluluk bütünlüğünü nasıl sürdürebildiğini gösterir (Halbwachs, 2016; Assman, 2015). Aynı zamanda romanın ilk kısımlarından itibaren sunduğu 90'larda savaşın patlak vermesiyle Belgrad ve Zagreb gibi merkezlerden yükselen milliyetçi söylemlerle Bosna kimliğini bütünüyle yeniden yazma çabasına girilir. Nimeta, Burhan, Raif ve Fiko gibi karakterler, “Boşnak” etnik kimliğinin resmî propaganda araçlarıyla silik bir tanıma (Müslüman) indirgenerek etnik veya tarihsel köklerinin meşruiyetinin nasıl tehlikeye atıldığını tartışırlar:

“Mesele şu,’ dedi Raif. ‘Asırlar boyunca, bu topraklarda Sırp, Hırvatlar ve Boşnaklar iç içe yaşadılar...’ ‘Boşnaklar’la Müslümanlar’ı mı kastediyorsun, dayı?’ ‘Tito’ya kadar Bosnalı Müslüman’a Boşnak denirdi oğlum. Müslüman olmak başkadır, Boşnak olmak

başka (...) Neden Hırvatlar'a Katolik, Sırp'lar'a da Ortodoks demiyorlar da bize Müslüman diyorlar anlamak mümkün değil.' 'Bunda anlamayacak ne var?' dedi Burhan. 'Boşnak tanımının anlamını değiştiriyorlar çaktırmadan. Bizim etnik kimliğimizi silecekler, dinsel kimliğimizle kalıvereceğiz.' (Kulin, 2008, s. 109).

Tam da kültürel bellek zeminini çökertmeye dönük bir girişim olan bu retorik hamle, *Sevdalinka*'nın gerilim noktalarından birini oluşturur. Topraklar, anıtlar ve yazılı arşivler yok edildiğinde Bosnalı kimliğini ayakta tutan toplu belleğin de yok olabileceği ihtimali ortaya çıkar: "O zaman dokuz asırlık yurdumuza, hemen sahip çıkacaklar da onun için. Müslüman damgası yedik miydi, Avrupa'dan kovulmak daha kolay ne de olsa." (Kulin, 2008, s. 109).

Romanın temel anlatısında Nimeta, eşi Burhan, annesi Raziyanım, çocukları Fiko ve Hana, kardeşi Raif ve yakın dostu Mirsada; Bosna Kilisesi dönemine geri dönüş anlatılarında da Ban Kulin, oğulları Tvrtko ve onun abisi Stefan, Stefan'ın sevgilisi Rujca, ruhani yol gösterici Dyed vs. gibi çok kuşaklı bir karakter kadrosuyla *Sevdalinka*, Bosna toplumunun bir mikrokozmosunu sunar. Yani güncel Bosna karakterlerinin yaşadıkları ile Ban Kulin dönemi Bosna'sının karakterlerinin anlatısını paralel bir çok düzlemde oturtarak Bosnalı belleğinin sürekliliğini farklı açılardan gösterir. Roman, bu yolla belleğin nesiller arasında nasıl aktarıldığını sergileyerek, Halbwachs'ın (2016) tamamen yalnız bir bireyin belleğinin mümkün olmadığı ve insanın daha çocukluk anılarını bile ailesi ve yakın çevresindeki diğer kişiler aracılığıyla derleyebildiği yönündeki görüşlerini yansıtır. Birçok örnek bu durumu yansıtırsa da en çarpıcı ve belirgin olanı güncel Bosna'da yaşayan Stefan'ın Nimeta ile evlenmek durumunda erkek çocuğuna bir aile geleneği çerçevesinde Stefan ismini vermek istemesidir. Stefan, babasının, büyükbabasının ve bütün atalarının bu ismi taşımasını şu şekilde açıklar: "Bir büyüğümüz yüzyıllar önce öyle vasiyet etmiş diye anlatılır, aile içinde. Kuşaktan kuşağa aktarılmış bu vasiyet. Değişmez bir geleneğe dönüşmüş. Hepimiz Stefan'ız işte" (Kulin, 2008, s. 86). Roman bu geleneğin kökenine yani ortaçağ anlatısına inmekten de çekinmez. Ailenin, belleğin korunması ve aktarılması noktasındaki önemini Rujca'nın Prens Stefan'a verdiği söz ile delillendirmeye çalışır:

"Ama sana söz veriyorum, erkek olursa senin adını taşıyacak. Stefan olacak adı ve soyu devam ettikçe, aşkıımızın bir kanıtı gibi, bu ad da devam edecek. Kuşaklar boyunca bu adı sürdürmesini vasiyet edeceğim çocuğuma. Torunlarım, onların çocukları, büyük bir aşktan ürediklerini hep bilsinler diye." (Kulin, 2008, s. 300)

Bosna Savaşı belleğini konumlandırmak açısından Raziyanım'ın anlatısı da hanedeki varlığı ile Osmanlı çekilmesi ve İstanbul'a göçler, Tito'nun partizan mücadelesi, Çetnik ve Ustaşa gerilimleri gibi eski olaylara dair hikâyelerin sürekliliğini sağlar. Ayşe Kulin, tarihi enstantaneleri aile sohbetlerine, yemek muhabbetlerine ve kısa iç monologlara dikkatlice dokuyarak geçmişteki savaşların veya zorunlu göçlerin aktarıldığı her bir öykünün karakterlerin güncel durumdaki endişelerine nasıl ayna tuttuğunu gösterir. Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerinin yeniden yükselişi hemen her sohbette Osmanlı'dan kalma bir "güvenmeme" refleksi diriltir.

Belleğin köprü kurma işlevi, romanın derinleştiği alanlardan biri olarak karakterler arası etkileşimlerde kendini gösterir. Burhan'ın oğlu Fiko ile kurduğu bağ ve geçmişin yükü üzerine yaptığı yorum, aile ve kuşaklar arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Zira Burhan, oğluna Bosna'nın kanlı tarihinden ve savaşın miraslarından bahsederken geçmişle günümüz arasında bir köprü kurar. Bu köprü, Fiko "bir ambulanssta (...) hayatı pamuk ipliğine bağlı" (Kulin, 2008, s. 319) iken kurulur ve çocuk resmî tarihin anlattıklarından ziyade ülkesinin tarihi hakkında her şeyi öğrenmek ister. Çocuğun "dayanılması zor bekleyişi" (Kulin, 2008, s. 319) sırasında hayata tutunması bu bellek aktarımına bağlıdır. Bu anlatı, hem duygusal bir bağın hem de tarihsel bir bilincin aktarımını ifade eder. Yine başka bir yerde Burhan Fiko'ya Bosna Nehri'nin kültürel hafızada yer alan anlatısını öğreterek aktarımı gerçekleştirir: "Çok eski bir deyiştir bu, Kulin kadar eskidir. Sen duymadın, çünkü senin kuşağının vuruşmayacağını, savaşı tarihte bıraktığımızı sanıyorduk biz. Artık Boşnak kanı akmayacak sanıyorduk. Yanılmışız." (Kulin, 2008, s. 249). Benzer şekilde Bosna halkının kültüründe, alışkanlıklarında veya romanın başlığını da yansıtan "sevdalinka" şarkılarında vücut bulan sözlü kültür (iletişimsel bellek), sadece duygusal bir form olmaktan öte romanın karakterlerini yüzyıllardır süren bir kültürel sürekliliğe bağlayan yaşamsal bir hatırlama biçimidir.

2.2. Bedenleşmiş Bellek ve Ritüellerin Aktarımı

Paul Connerton (1989), toplumsal hafızanın yalnızca yazılı kayıtlarda veya sözlü anlatılarda korunmadığını, aynı zamanda alışkanlık haline gelmiş eylemlerde ve ritüellerde somutlaştığını vurgulamaktadır. Çoğu zaman bilinçsizce gerçekleştirilen bu uygulamalar, bir topluluğun ortak geçmişinin yaşayan bir arşivi olarak hizmet etmektedir. Connerton (1989), "birleştirici pratikler" (bedenleşmiş eylemler) ile "yazılı pratikler" (kaydedilmiş bilgi) arasında ayırım yapar. Tarihsel analizlerin çoğu yazılı kayıtlara odaklanırken Connerton (1989) birleştirici pratiklerin toplumsal hafızanın aktarılmasındaki önemini vurgular. *Sevdalinka*, bu beden odaklı bellek boyutunu satır aralarında sahneye koyar. Bedensel pratiklerin toplumsal hafıza deposu işlevi gördüğü fikri, özellikle Bogomil inancının anlatısında belirginleşir. Bu inancın geleneksel Hristiyanlıktan ayrıldığı noktalarda bedensel pratiklere rastlanır: "ayinlerde, şarap içilmez, ancak ekmeğin bölünerek herkese dağıldığı bir tören" (Kulin, 2008, s. 254) yapılır. Günah çıkartmaktansa nehirde temizlenilir: "Ruhunu da beden gibi, en iyi nehirde yıkarsın" (Kulin, 2008, s. 274). Bununla birlikte Connerton'un (1989) günlük yaşamda tekrarlanan davranışlar ve ritüeller ile geçmişin bedende ve toplumsal pratiklerde somutlaştığı öngörüsü, *Sevdalinka*'da net bir şekilde tezahür eder. Örneğin Raziyanım, Raif dağa çatışmaya gitmek için hazırlanırken onun çantasına kocasının çeyizindeki kırk yıllık çamaşırları koymuştur. Burada koyulan çamaşırların çok ve eski oluşu, Bosanlı kimliğine özgü bir bedensel hafızayı resmetmektedir. Zira bu topluluk için tarihsel süreklilik ifade eden zorunlu göç durumu, belli başlı ritüelleşmiş pratiklerin gelişmesini tetikler: "Hiçbir şeyi atmadan, sandıklarda saklamak Boşnaklar'ın vazgeçemedikleri alışkanlıklarından biriydi. Her an savaş yüzünden göçmeye, yerlerinden edilmeye alışmış bir kavmin alışkanlıkları... Bir gün lazım olur, bir gün muhtaç kalınır kaygısıyla tutumluluk, mal kıymeti bilmek!" (Kulin, 2008, s. 174).

Bedensel ve birleştirici pratikler roman içinde siyasi baskılara ve ayrışmalara karşı Bosna'nın özgür ve kozmopolit kimliği altında bir direniş biçimi olarak da zaman zaman ortaya çıkar. Romanda haksız tutuklamalar karşısında “dışarda inanılmaz bir bütünleşme var. Herkes (...) imza topluyor, yürüyüşler yapıyor” (Kulin, 2008, s. 46) gibi pasajların yanı sıra öğrencilerin birlikte kamp kurdukları ve bu birlikteliğin büyüdüğü “Yazarlar, profesörler, oyuncular, sanatçılar el ele tutuşarak barış şarkıları söylediler” (Kulin, 2008, s. 69) şeklinde kısımlar da yer alır. Bosna Savaşı hafızasında önem arz eden gerçek gösterileri andırırçasına, 1992 Nisan ayının başlarındaki Parlamento Binası önünde düzenlenen ve birçok etnisiteden grupların katıldığı barış yürüyüşü tasvir edilir: “Parlamento Binası'nın önünde toplanan coşkulu kalabalık, ‘Bosnayı Bölmeyin’ sloganları atarak, barış türküleri söyleyerek” (Kulin, 2008, s. 106) bir yürüyüş gerçekleştirir. Connerton'un (1989) birleştirici pratikler (incorporating practices) olarak tarif ettiği kavram, romanda olduğu şekilde tezahür eder. Kamuya açık toplanmalar, şarkılar ve bedensel varlık, birlik istemini topluca bedenlere kazır. Fakat roman, barış yürüyüşünün keskin nişancuların saldırısına uğrayıp hızlıca dağıldığını da aktarır. Saraybosna'yı bekleyen yıkıcı kuşatmanın haberini verir. Bu şiddet, topluluğun ritüelini kesintiye uğratar. Korku egemen olurken potansiyel bellek taşıyıcıları da dağılır.

Sevdalinka savaş suçlarının kolektif belleği yok etmek veya çarpıtmak için bedensel şiddeti nasıl kullandığını da ayrıntılarıyla gösterir. Roman, Sırp askerlerin oluşturduğu “genelev kampları” veya “tecavüz ederek öldürme kampları”nda “günde otuz-kırk erkeğin tecavüzüne uğrayan kızlar, kadınlar”ın (Kulin, 2008, s. 186) acı dolu hikayesini aktarır. Kadımlarla çocukların sistematik hedef alındığı sahneleri sunarak daha da sarsıcı boyutlara ulaşır. “Tecavüze uğramış dört yaşında bir kız çocuğu”na (Kulin, 2008, s. 211) uygulanan vahşetin aktarıldığı pasaj, çocuğun belleğinin zarar gördüğünün altını çarpıcı bir biçimde çizer: “Onca kişinin tecavüzünden sonra, vajinası yırtılmış, sidik torbası hasara uğramıştı, iç organları zaman içinde iyileşecekti, bu kesindi. Ruhu iyileşemeyebilirdi. Dört yaşındaydı çocuk. Başına gelenleri ömür boyu hatırlayabilecek yaştıydı, bu da kesindi” (Kulin, 2008, s. 214). Nimeta'nın bu çocuğun durumuna tanık olduktan sonra etkilenmesi, kendi kızını rüyasında o kız ile eşleştirmesi ve sonra Stefan'ın yanındayken ağlayarak hatırlaması travmatik hafızanın kolektifliğine ışık tutar.

Connerton'un (2011), belleğin bedensel uygulamalarla iç içe olduğu yönündeki görüşü göz önüne alındığında bedenlere sistematik biçimde uygulanan bu vahşet, toplumsal bellek arşivini imha etme ve kolektif şiddet uygulamaları üzerinden travmatik hafıza oluşturma girişimi şeklinde okunabilir (Kevers vd., 2016). Kadınların “öteki” etnik gruptan çocuk doğurmaya zorlanması ya da bir nesli travmatize edecek işkencelerin uygulanması, kimliğin silinmesi veya dönüştürülmesi çabasına hizmet eder. *Sevdalinka*, bu dehşete yer vererek okuyucuyu sarsarken Bosnalı bedenlerinin fiziksel boyutta maruz kaldığı tahakkümün aslında Müslüman Bosna halkının tarihsel varlığını hedef alan bir saldırıya tekabül ettiğini vurgular.

Roman, kadınlara ve çocuklara yönelen taşkınlıkların ötesinde daha geniş kitlelere etki eden şiddetin gündelik yaşam alanlarına, aile rutinlerine ve kültürel ritüelleri icra etme kabiliyetine nasıl nüfuz ettiğini ve yıkımın ortasında bellek taşıyıcısı bedensel ritüellerin nasıl dönüştürülerek devam ettirildiğini de gösterir. Toplumsal belleği şekillendiren ritüellerin gerçekleştirilemediği koşullarda bir tercih yapılması gerekir:

“Saraybosnalı Boşnaklar bir seçim yapmak zorunda kalmışlardı. Ya sonunu göremedikleri bir savaşa tamamen teslim olacak ve bir gün, savaş bittiğinde, sağ kalabilenler yaşama güçleriyle birlikte her şeylerini yitirmiş olarak yalnızca anılarına sığınacaklardı ya da savaşı mümkün olduğunca görmezlikten gelerek, gündelik hayatın gereklerini yerine getirmeyi sürdürecektlerdi. Eğer içlerinde küçücük bir ümit varsa geleceğe dair, çocuklarının eğitimini ve işlerini, her şeye rağmen devam ettireceklerdi.” (Kulin, 2008, s. 123-124)

Bu durumda Burhan ile Nimeta, hem çocukları hem de kendileri için kolektif belleğin devamlılığı doğrultusunda ümidi kaybetmeden hayatı normalleştirmeye çalışırlar. Bu yüzden yaşamları yer altında, kilerlerde devam eder. Okulların kapalı olması ve çocukların mermi hedefi olma durumuna karşın önlem olarak öğretmenler bazı evlerin kilerlerinde ders verirler. Bunun yanı sıra Hana'nın doğum günü partisinin kutlanması meselesi de buna bir örnek teşkil eder: “Savaşın içinde parti mi olurmuş?” dedi Raziyanım.’ ‘Çocukların yaşamlarını normal şartlarda sürdürmeleri için, elimizden geleni yapmalıyız anne, hem fena mı sana yine bir şeyler pişirmen için fırsat doğar.” (Kulin, 2008, s. 168). Bosnalılar roman boyunca bedenini ihlali veya bedensel ritüellerin sınırlandırılması karşısında belleklerini terk etmektense ritüellerin dönüştürülerek devam etmesini sağladılar. Nitekim Sırpların ateş hattına aldığı mezarlıkları kullanamayan Bosnalı Müslümanlar, ritüellerini uygulamaktan vazgeçmezler: “Saraybosnalılar... ölülerini parklara, bahçelere, camilerin ve evlerin avlularına gömmeye başlamışlardı.”(Kulin, 2008, s. 222). Bu gibi örnekler, bedensel pratikler üzerinden toplumsal hafızanın ve kimliğin sürdürülmesine hizmet ederler.

Nimeta, Stefan ve Mirsada gibi karakterler gazetecilik yapmaya, tanıklıkları kaydetmeye yurtdışına bilgi aktarmaya çalışırlar. Bu eylemler de “yazılı pratikler” olarak okunabilirler. Roman kurgusunda bu pratikler korkunç gerçekleri gömme ya da çarpıtma girişimlerine inat olarak kolektif belleğin akışına aracılık ederler. Bu anlatı yaklaşımı, kişisel tanıklıkların kolektif deneyimleri ve anıları aktarmak için bir araç olarak hizmet ettiği bellek çalışmalarındaki tanıklık anlatısı kavramıyla uyumludur (Webb, 2019).

2.3. Kimlik, Travma ve Anlatı İnşası

Paul Ricoeur'ün (2004) bellek, kimlik ve anlatı arasındaki ilişkileri ele alışı, özellikle çatışma ortamlarında bireylerin deneyimlerini nasıl yorumladıklarını incelemekte etkili bir mercektir. Ricoeur'ün (1991) “anlatısal kimlik” (narrative identity) kavramı, kimliğin zaman içinde sabit ve değişken yanlarını bir araya getiren karmaşık bir bütün olduğunu vurgular. Bellek çalışmaları açısından bu yaklaşım hem bireysel hem de toplumsal anlatıların nasıl oluştuğunu anlamamızı sağlar. Özellikle savaş, göç ve travma gibi ekstrem durumlarda, bireylerin benlik algıları kolektif hafızalarla iç içe geçer ve yeniden şekillenir. Ricoeur'ün (2004) perspektifi, geçmişin anlatılar yoluyla hafızada sürekli yeniden işlenebileceğine,

bunun ise bir yandan koruyucu bir süreklilik sağlarken öte yandan kökten bir dönüşüme de kapı araladığına dikkat çeker. *Sevdalinka*'da Nimeta, Burhan, Stefan, Mirsada ve Raif gibi karakterlerin savaş sürecinde yaşadığı yoğun kimlik dönüşümleri, ekstrem toplumsal sarsıntıların anlatsal özü nasıl yeniden şekillendirdiğini gösterir.

Romanın başında Nimeta, öncelikle bir anne (Fiko ve Hana'nın annesi), bir eş (Burhan'ın karısı) ve Saraybosna'da çalışan bir medya profesyoneli kimliğiyle tanımlanır. Bunun yanı sıra Stefan'la üç yıldır gizli bir aşk yaşamaktadır. Bu ilişkisi yüzünden suçluluk çeker ve dağınık bir hayata sürüklenir. Savaşın yaklaştığı süreçte Nimeta'nın rolleri de sert bir çatışma içine girer. Gazetecilik yapmaya devam etmek, çocuklar için düzenli bir ev ortamı sağlamaya çalışmak ve ahlaki açmazıyla yüzleşmek giderek imkânsızlaşır. Ricoeur'ün (1986) hermenötiğinde krizlerin kimliğin anlatsal düzenini bozup yeniden yapılandığı vurgulanır. Bu olgu, metin ile öznenin karşılıklı bir değişim sürecine girdiğinin göstergesidir. Nimeta'nın iç monologları, “sorumlu eş” ve “gizli sevgili” kimlikleri arasındaki çatışmayı, bu anlatsal yeniden düzenleme çerçevesinde anlamlandırır. Burhan ise hikâyenin başında sorumluluk sahibi bir mühendis ve aile geçimini sağlayan bir baba olarak tanımlanır. Fakat Nimeta'nın onu aldattığını öğrenir. Bu süreçte Knin ve Zvornik gibi yerlerde çatışmalar da şiddetlenir. Burhan da Boşnak kimliğini savunmaya yönelen keskin bir dönüşüm yaşar:

“Ama, o anı yaşamasaydık, beni buraya getiren nedenler oluşmayacaktı ve ben ömrümü, taş binalar yaparak geçiren bir mühendis olarak sürdürmeye devam edecektim. Şimdi içimi doldurmakta olan duyguları, o korkunç hırsı, kini, nefreti, varolma tutkusunu, Boşnak olmak ve Boşnak kalmak olgusunu hiç bilemeyecektim.” (Kulin, 2008, s. 163)

Burhan, Nimeta'yla yüzleşme anı sayesinde yeni bir “anlatsal kimlik” oluşumuna girdiğini kabul eder. Eskiden sakın bir mühendis olarak dağ kasabalarında projeler yürütürken şimdi kuşatma altında Bosnalı varlığını koruma itkisiyle öfke dolu bir savaşçı figürüne dönüşmüştür. Raif de benzer biçimde travmanın kimlik yorumunu yeniden şekillendirdiği bir örnek sunar. Zvornik katliamında eşini ve bebeğini kaybettikten sonra neredeyse tamamen sessizliğe gömülür. Zamanla, intikamcı bir savaşçı olarak yeniden ortaya çıkar. Bu süreç, Ricoeur'ün (2004) unutmama ve hatırlama arasındaki gerilim hakkındaki vurgusuyla uyumludur. Zira burada travmatik olaylara tepki olarak hafızanın bastırılması ve hatırlanmasının doğurduğu karşılıklı etkileşim sayesinde hafıza yeniden oluşturulur. Raif'in tekrardan konuşmaya başlaması da ailesini katledenlere karşı öfkesini göstermek istemesinden kaynaklanır. Yani yaşadığı korkunç deneyim, onun aile babası kimliğinden intikam arayan bir milise evrilmesinin zeminini oluşturur.

Romanda Nimeta'nın Stefan'la yaşadığı evlilik dışı ilişki, bireysel bellek ile toplumsal bellek arasındaki gerilimi örnekler. Nimeta, Stefan'a karşı gerçek bir sevgi duyar. Fakat bu ilişkinin Bosna toplumu tarafından inançlara ve aileye ihanet olarak görüleceğinin de bilincindedir: “Çocuklarına, ailesine, arkadaşlarına ihanetini nasıl anlatırdı?” (Kulin, 2008, s. 4). Başta bu suçluluk duygusu kişisel bir düzeydedir: “Onun bir hain olduğunu sadece Mirsada biliyor, bir de annesi sezinliyordu ama, o üzerine dikilen tüm bakışlarda bir suçlama görüyordu

sanki” (Kulin, 2008, s. 6). Fakat savaş yaklaştıkça olayın toplumsal boyutu kaçınılmaz hale gelir ve Nimeta “kendi cehennemini yaşarken, ülkesinin de bir cehenneme adım adım yaklaşmakta olduğu” (Kulin, 2008, s. 27) görülür. Milliyetçi cereyanların esmesiyle toplumda ben ile öteki, Müslüman ile gâvur arası sınırlar çizilmeye başlamıştır. Bu durumda Nimeta’nın arkadaşı Azra’nın uyarısı nettir: “Şunu hiç unutma, gâvur hain olur” (Kulin, 2008, s. 212). Azra’nın tavrı, Müslüman olmayan milislerin (çoğunlukla Sırpların) uyguladığı vahşet ile tetiklenmiş ve tarihsel felaketlerin belirliğiyle de beslenmiştir. Nimeta’nın bireysel belleğinde bir çok “yakın arkadaşı vardı Hırvat veya Sırp. Üstelik bir zamanlar deli gibi sevdiği adam da Hıristiyan”dır (Kulin, 2008, s. 212). Nimeta, bir zamanlar birlikte yaşadığı komşuların aniden ölümcül düşmanlara dönüştüğünü fark eder. Onu bu konuda uyaran Azra’nın da Ekmek kuyruğu katliamında öldürüldüğünü öğrendiğinde Müslüman ve gayrimüslim arasındaki ayrım onun için de keskinleşir. Kişisel bellek, savaş durumunda yeniden şekillenen toplumsal bellek ile sürekli bir çarpışma halindedir. Örneğin Burhan, Stefan’ı kendisinden eşini çaldığını düşündüğü için düşman profiline koymuştur. Fakat kendi çocuğu Fiko’yu kurtarabilmenin tek yolunun Stefan’dan geçtiğini anlaması, “ben” ile “öteki” arasındaki sınırları eritmeye yeterli olur: “Yüzyıllardır kâh sarmaş dolaş yaşadıkları, kâh birbirlerinin gözlerini oydukları komşu toprakların adamına baktı. Ne tuhaf, çocuğunu kurtarmaya karar verdiği anda, içini kavuran o kızgınlıktan, (...) eser kalmamış gibiydi yüreğinde. Karşısındaki adamı, çok uzun zamandır tanıyormuş gibi bir duyguya kapılmıştı” (Kulin, 2008, s. 332). *Sevdalinka*, farklı etnik grupların uzun yıllar bir arada yaşadığı şehirlerde kimliğe dayalı sınırların nasıl keskinleştiğini ve zaman zaman nasıl eridiğini göstererek Ricoeur’ün (1992) ben ve öteki arasındaki ilişkisinin anlatı boyunca dinamik bir şekilde dönüştüğünü gözler önüne sermiştir.

Sevdalinka’da Yugoslavya’nın dağılması ve etnik şiddetin tırmanmasıyla birlikte birçok karakterin gündelik yaşantısındaki süreklilik aniden kopmuştur. Belgrad’da yaşayan gazeteci Mirsada, Boşnak kimliğini gizlemeye çalışsa da Bosnalı olduğunu öğrenen Sırplar tarafından “Müslümansın yani” (Kulin, 2008, s. 225) denilerek ve tecavüz edilerek öldürülmüştür. Bu kimliğin topluluk belleğinde nasıl silaha dönüştürüldüğünü gösteren uç bir örnektir. Nimeta’nın kişisel bunalımı, arkadaşları Mirsada ve Azra’nın öldürülmesiyle artar. Fakat en vahim hale Tuzla’da Bosnalı çocuklara ve kadınlara uygulanan dehşeti gördükten sonra gelir, neredeyse ölümcül bir hastalığa yakalanır. Bir yandan anne, eş, gazeteci ve yasak aşkın öznesi rollerini sürdürmeye çalışmak, diğer yandan savaşın getirdiği apokaliptik koşullarda bunları uzlaştırmak imkânsız hâle gelir. Yine de roman kısmi bir toparlanmaya alan açar. Nimeta fiziksel olarak iyileşir. Stefan’la ilişkisinin sürdürülemez olduğunu kabullenir. Sonrasında tüm enerjisini yaralanan oğlu Fiko’yu kurtarmaya adar. Bu dönüşüm, kimliğin yeniden biçimlenebileceğine işaret eder. Son bölümlerde Fiko da hızla olgunlaşmak zorunda kalan bir figür hâline gelir. Ergenlik çağındaki genç, annesinin evindeki düzenin dağıldığına tanık olur ve babası Burhan’la birlikte dağlara katılmaya niyetlenir. Cephe, onu çocukluktan erken koparır ve kısa sürede bir “asker”e dönüştürür. Bu çatışmalarda yaralanan Fiko, ambulans sahnesinde Burhan ve Raif karakterlerinin Bosna tarihini anlatarak kendisini bilinçli tutmaya çalışmalarına tanık olur. Burada belleğin

toplumu yapılandırıcı işlevi apaçık ortaya çıkar. Gencin hayatta kalma iradesi, babası ve dayısının aktardığı asırlık öykülere dayanır. Stefan'ın karşı taraftan biri olarak yardımıyla sınırı geçme imkânı da savaş koşullarında kimlikler arası geçişkenlik ve yeni anlatıların doğabileceğine dair az da olsa bir umut sunar.

2.4. Mekân ve Bellek İlişkisi: Saraybosna'nın Yıkımı ve Hafıza-Kırımı

Mekan ile bellek arasındaki ilişki, Pierre Nora'nın (1989) hafıza mekânları (lieux de mémoire) ve hafıza ortamları (milieux de mémoire) kavramları üzerinden okunabilir. Hafıza ortamları bellek aktarımının canlı olarak gerçekleştiği ve kuşaktan kuşağa aktarılan toplumsal, kültürel dokuları içerirken hafıza mekânları bu dokuların zayıfladığı veya yok olduğu durumlarda hafızayı koruyan anıtsal, sembolik veya kurumsal mekânları ifade eder. Savaş öncesi Saraybosna'nın meydanları, köprüleri, kafeleri ve kütüphaneleri çok etnisiteli nüfusun ortak gündelik pratikleri sayesinde bir "milieu de mémoire" işlevi görür. Kulin, savaştan önceki Saraybosna'yı, farklı kökenlerden insanların bir arada yaşadığı canlı bir kültürel sahne olarak çizer. Ne var ki savaş başladığında bu mekânların çoğu bombardımana uğrar. "Bristol Oteli (...) Saraybosna'nın meşhur Unis'i, (...) Kentin değişik kökenlerinin bir sembolü olan ikiz binalardan" (Kulin, 2008, s. 198) Momo ile Üzeyir de yıkılmış ve yanmış haldedir. Bosna'nın İslamî kültürü ile Hristiyan geçmişi buluşturan Momo ile Üzeyir isimli ikiz gökdelenlerin bombalanması, milliyetçi anlayışın Bosna'da birlikte varoluşu simgeleyen çok katmanlılığın reddedilmesiyle alakalıdır. İletişimi, kültürü, eğitimi, sanatıyla parçalanmıştır Bosna: "O güzelim Postane binası, müzeler, Hukuk Fakültesi, Tiyatro binası (...)" (Kulin, 2008, s. 198). Bu yüzden ana karakterlerin bu durumlara tepkileri de etnik temizliğin diğer boyutlarına verilen tepkiler kadar fazladır: "Stefan boğazında bir yumru, hayalet gibi dolanıyordu enkazın içinde." (Kulin, 2008, s. 198), "işte bu, cehennem!" diyordu Nimeta içinden. 'Sonunda cehennemi gördük.'" (Kulin, 2008, s. 131). Bir zamanlar canlı bir hafıza ortamı olan şehir, yıkılmış anıtlar ve enkaz yığınlarına dönüşerek bir hafıza mekânı haline gelir. Roman, insanların katledilmesi kadar şehrin anıtsal belleğinin de yok edilmesinden duyulan acıyı güçlü biçimde aktarır. Savaş sadece sivilleri öldürmekle kalmaz aynı zamanda kentin "hafızayı tutan" sabit noktalarını da hedef alır.

Arşivlerin, kültürel hafızayı taşıyan binaların, belgelerin veya fotoğrafların yok edilmesi belirli halkların tarihsel ve kültürel varlığını silmeye yönelik geniş kapsamlı çabaları ifade eder. Halilovich'in (2016) de vurguladığı gibi, Bosna'daki şiddet, etnik temizlik ve soykırımın ötesinde bir "Hafıza-kırım" (Memoricide) (s. 83) meselesi olarak karşımıza çıkar. Kütüphaneleri, tiyatroları, müzeleri ateşe vermek veya cami, kilise gibi tarihî yapıları sistematik şekilde yıkmak, Bosnalı varlığının tarihsel kaydını ve belleğini silmek anlamına gelir. Doğrudan şehrin ve medeniyetin yıkımına, yerle bir edilmesine yönelik bu saldırılar Bosna Savaşı bağlamında "Kent-kırım" (urbicide) kavramıyla da literatüre geçmiştir (Fregonese, 2009, s. 310). Kulin (2008) romanın son sözünde Boşnak belleğinin nasıl hedef alındığına net bir şekilde değinir: "Boşnaklar'ın varlığını Balkanlar'dan, adını ansiklopedilerden silmek için dört yıl boyunca tüm dünyanın gözleri önünde bir soykırımı

yaşanmış, müzeler, kütüphaneler, arşivler bombalanmıştır” (s. 336). Sırpın kuşatma stratejisi roman satırlarına da yansır: “Sırpın, Hırvatistan’da savaşırken JNA birliklerine, kentleri ele geçirmeden önce, taş üstüne taş bırakmamacasına yerle bir ettirmiş, yağmalatmış ve yüzyılların tarihini harabe haline getirdikten sonra teslim almışlardı. Şimdi, uzmanlaştıkları bu yöntemi Saraybosna’da da uygulamaya başlamışlardı” (Kulin, 2008, s. 131). Bir zamanlar canlı bulunan hafıza ortamları yandıkça toplumun belleği de küller gibi savrulur: “Nimeta, taş kesilmiş, geçmişini seyrediyordu alazların ötesinde. Çocukluğu, gençliği, anıları, sevinçleri, kederleri inceliyor uzayarak, bükülerek alevlerin arasında göğe yükseliyor, Saraybosna külleriyle birlikte sağa sola savruluyordu.” (Kulin, 2008, s. 132). Bununla birlikte Kulin, yalnızca Bosna Savaşı’ndaki koşullara değil, Tito dönemindeki hafıza kırımına da dikkat çeker. Bu durum, sessizliğin pişmanlığı ve yıkımın üzüntüsü çerçevesinde Raziyanım’ın dayısı dönemine dönüşlerde vurgulanır:

“Müslüman mezarlarının ailelere haber bile verilmeden parklara, yüksek binaların inşa edileceği arsalarla dönüştürülmesini sessizce izlemişti. Tito’nun camileri müzeye, depoya, ahıra çevirmesine ya da yerle bir etmesine ne kadar içerlediğini kimseye söylememişti. Müslümanlar’ın derneklerini, okullarını, en çok da 1530’dan bu yana sürüp giden dört yüz yıllık Gazi Hüsrev Bey vakfını kapatmasını, yok etmesini içine hiç sindiremediğini de.” (Kulin, 2008, s. 25)

Bosna Savaşı’nın erken safhalarında, yani hafızayı taşıyan ortamların bombalanmasından da önce karakterlerin bazıları resmî tarih içinde Boşnak Müslümanlarının yapay bir grup olarak ya da sadece dinî azınlık sıfatıyla sunulup toprakla olan tarihsel bağlarının inkâr edileceğinden endişe duyarlar. Bu endişe farklı milliyetçilik söylemlerinin Boşnakların etnik varlığını silme politikalarına tepki olarak roman satırlarına yansır: “onların gözünde Boşnak diye bir kimlik yok. Sırp’lar’a sorarsan biz Osmanlı baskısı altında din değiştirmiş Sırp’lar’ız. Hırvatlar’a sorarsan, Katolik’ten dönme Hırvat’ız. Bu yalanı utanmadan içlerine sindirip sonra da topraklarımıza göz dikiyorlar” (Kulin, 2008, s. 111).

3. Bellek, Kimlik ve Nehir Motifi: Bosna’nın Tarihsel Sürekliliği

1999 yılında yazılan *Sevdalinka*; kurgusu, taşıdığı semboller, geçmişe dönük anlatılar ve çağrışımlar ile bir hedefe işaret etmektedir. Bu hedef, Bosnalıların kolektif belleklerinin bazı milliyetçi veya dini kalıpların dışında özgün bir geçmişe, yaşam biçimine, kimliğe ve özellikle de acıyla sürgün dolu bir hafızaya dayandığını göstermektedir. Zira soykırım sonrası Bosna’da bazı siyasi aktörler (çoğunlukla Sırp milliyetçileri) vahşet dolu geçmişi yok sayarak kendi çıkarları için bir takım hafıza mekanları oluşturmuş, “hafıza icat etme”ye (invention of memory) çalışmışlardır (Halilovich ve Adams, 2024). Bu “hafıza icadı” Bosna’ya özel olmamakla birlikte (Cardús i Ros, 2000), Ayşe Kulin gibi yazarların Boşnak belleğini ve kimliğini canlı tutma ve Boşnakça bir biçimde yeniden üretme çabalarının temellerinden birini oluşturur. Böylece doğan hatırlatma gereği, romanın anlatısının Bosna Savaşı’ndan sapıp 12. yüzyıldaki Bosna Kilisesi dönemine odaklanmasını sağlar. Bu dönüşüm yapılırken de zamanlar arası köprü olarak Bosnalıların belleğini temsilen Bosna Nehri kullanılır. Romanın bütün gidişatı, ambulansta yaralı bir şekilde bulunan Fiko’nun, babası Burhan’a Bosna Nehri’nin kollarından biri olan ve güneşin ilk ışıklarıyla kırmızı renge bürünen

Milaçka'yı göstermesiyle değişime uğrar. Çocuk bu nehri ilk defa böyle görmüştür ve nehrin neden kırmızı renge döndüğünü merak eder, o yüzden babası "Kulin kadar eski" (Kulin, 2008, s. 249) bir anlatının kapısını aralar: "Boşnaklar'ın asırlardır akıttıkları kanın hatırına, gün doğarken bu rengi alır Milaçka, oğlum" (Kulin, 2008, s. 249). Bu açıdan bakıldığında nehir, vahşet dolu geçmişi hatırlamanın dayanak noktasıdır. Geçmişe açılan anlatının kapısından ortaçağdaki bir kahraman olan çocuk haldeki Tvrtko girer, babası Ban Kulin ile bu sefer Bosna Nehri'nin diğer bir kolu olan Vrbas nehri üzerinden yine aynı şekilde bellek alışverişini gerçekleştirirler (Kulin, 2008, s. 250-251). Bosna Nehri, romanda yalnızca belleğin zamansal sürekliliğini sağlamakla kalmaz aynı zamanda orijinini de oluşturur. Zira Boşnak kavmi kimdir diye sorulduğunda verilen cevap şu şekildedir: "Boşnak (...) Bosna nehrinin adını taşıyan dağlık ve ormanlık bölgenin halkına verilen isimdi" (Kulin, 2008, s. 257). Fakat bir diğer sorulması gereken soru da bu topluluğu özgün yapan unsurun, yani etnik kimliğin, üzerine kurulacağı temel taşın ne olduğudur. Bu noktada Kulin, Ortadoks ve Katolik Hristiyanlığından ayrılan Bosna Kilisesinin öğretilerine yoğunlaşır

Roman kurgusunda Bosna Kilisesi, "Boşnaklar'ın; bölgede Sırbistan ve Hırvatistan Krallıklarından apayrı bir topluluk, ayrı bir 'devlet' olduklarının canlı simgesi"dir (Kulin, 2008, s. 255). Çünkü bu kilise "Boşnaklar'ın kendilerine özgü bir mezhepleri, din ve ahlak anlayışları" (Kulin, 2008, s. 253) olduğunun göstergesi olan Bogomilizm inancı kapsamındadır. Ortadoks Kilisesinin Hristiyanlığın özünden sapmasıyla "bir başkaldırı olarak başlayan" (Kulin, 2008, s. 254-255) Bogomilizm; iç disiplin, dürüstlük, sadelik, sözüne sadıklık, doğruluk gibi karmaşık olmayan ahlaki bir çerçeveye sahiptir. Bu inanış biçimi; dünyevilikten ve şekilcilikten uzak, manevi ve ruhani bir boyuta odaklanır. Hatta "Ortadoğu dinlerinden izler taşıyan, bazı pagan seremonileri ve değişik anlayışları olan bir" (Kulin, 2008, s. 254) itikattir. Ruhban sınıfından ziyade Dyed (dede) adını verdikleri ruhani yol gösterici konumunda bulunan rahiplere sahiptirler. Mesela "kutsal damın altında" (Kulin, 2008, s. 274) geleneksel Hristiyanlar gibi günahlarından arınmaktansa Dyed'in tavsiyesi, beden temizlendiği gibi ruhun da en iyi nehirde temizleneceğidir. Bu sayede "Vrbas'ın serin suyuna kendini bıraktığında, doğa ile bütünleştiğini (...) kendi varlığının da tabiatın bir parçası olduğunu anlarsın. Ruhunun kalıcı, beden gelip geçici olduğunun ayırımı varırsın." (Kulin, 2008, s.274-275).

Bosna Nehri'nin Bogomilizm inancıyla kurduğu bağ, Ayşe Kulin'in romanda Bosnalı kimliğini ahlak temelli bir yapıda tasarladığını gösterir. Zira bu inancın öğretileri "Doğruluktan, iyilikten ve alçakgönüllülüktən" (Kulin, 2008, s. 265) sapmamayı, dünyanın geçiciliğini unutmamayı ve dünya nimetlerine kanıp kibirlenmemeyi tembihler. İşte bu yüzden Dyed, Ban Kulin'in kral oluşuyla yanlış yola sapacağını düşünür ve kilisede gerçekleşecek ayine "inançlarıma ihanet edemem" (Kulin, 2008, s. 265) diyerek katılmaz. Küçük Stejo da annesinin onu korumak için haç çıkartmayı öğretme isteğine "Ben Bogomil'im (...) ne haç çıkartırım ne de yalan söylerim" (Kulin, 2008, s. 313) diyerek tepki gösterir. Bu iki örnekte de görüldüğü üzere Bogomil öğretisine sahip olmak hem bir iç (nefsi) hem de bir dış mücadeleye tekabül eder. Bu mücadele ölüm pahasına da olsa inanılan yoldan vazgeçmemeyi gerektirir: "Bosna sınırları içinde ister soylu, ister köylü, tek bir

Boşnak'ın dahi, bu davadan vazgeçmeye niyeti yoktu” (Kulin, 2008, s. 303). Fakat her direniş her zaman beklenildiği gibi olmaz. Mesela dünyada yüksek makam ve mevkiyi elde eden bir karakter, Raziyanım'ın dayısı Fikret'tir. Tito döneminde asker olan Fikret yıllarca yapılan ayrıştırma politikalarına veya eylemlere karşı hiçbir şekilde eleştiride bulunmamıştır. Aksine kardeşi Hikmet, Tito'yu eleştirmiş ve hatta “güneşin ilk ışıklarında” (Kulin, 2008, s. 24) akarsuya girmiştir. Fikret ise pişmanlığını şu şekilde dile getirir: “Ben bir şehrin akarsularına sabahın ilk ışıklarında kendimi hiç bırakmadım. Hükümete ağız dolusu hiç sövemedim, ne ayık ne de sarhoşken, Raziye. Hayatı kaçırmışım... kaçırmışım.” (Kulin, 2008, s. 25). Bakıldığında bu pişmanlığın sebebi inancın gereklerini yapmamak, yani doğrunun yanında durmamak ve mücadele etmemektir. Çünkü sabahın ilk ışıkları metaforu roman içinde bir mücadele anına işaret eder. Fiko savaştan yaralanmış, hayata tutunmaya çalışırken; Tvrtko ise inancından vazgeçmemek için mücadele ederken ait oldukları belleğe ve kimliğe sahip çıkarlar.

İç ve dış tehditlere karşı bu sürekli hayatta kalma mücadelesi ve öğretiler arası benzerlikler, Bogomil inancının Anadolu'nun İslamı algılayışıyla paralellikler yaratır: “Bu inançlarından vazgeçmedikleri için de, yıllar boyunca, Katolikler'den ve Ortodokslar'dan çekmedikleri kalmamıştı. Aynı tarihlerde, Anadolu'da yayılmakta olan hoşgörülü, sevecen, insancıl nitelikleriyle Arap İslamiyeti'nden ayrılan Anadolu Müslümanlarının tasavvuf felsefesini ve Aleviler'in Tanrı'ya yaklaşımını andıran bir din anlayışı idi bu.” (Kulin, 2008, s. 254). Bu benzerlik sebebiyle roman içinde Boşnakların Müslüman oluşu, tahakküm altında geçen bir süreç olarak değil, Anadolu tasavvuf anlayışına adapte olunan bir dönüşüm biçiminde sunulur: “Boşnaklar aslında pek de 'dönmüş' sayılmaz, (...) Bogomil inançlarına çok yakın bir dindi Müslümanlık. (...) Osmanlı imparatorluğu kurulmuştu, (...) Türkler akınlar düzenlerken, (...) önceden Anadolu dervişlerini gönderip, gönül kazanırlarmış.” (Kulin, 2008, s. 321), “Gerek köylüler olsun gerekse Boşnak Beyleri, o sırada Balkanlar'a yayılmakta olan Bektaşî dervişleri ile bir gönül bağı kurmaya başlamışlar, inançlarında benzerlikler de olduğu için.” (Kulin, 2008, s. 323). Roman, temelde Boşnak olmayı ne Müslüman ne de Hristiyan şemsiyesi altında gölgeler. Onun yerine Boşnakların “ulusal kimliklerinin, Bosna Kilisesi'nin onlara verdiği alt kimlikten güç aldığı” (Kulin, 2008, s. 255) savunur. Zira bu kilisenin öğretisi (Bogomoil tarikatı), dinleri değişse de Boşnakların “değişmeyen” alt kimliklerini yani tasavvufi-ahlakî yaşam biçimlerini yansıtır. Etnik kimliğin, günümüzde dahi tekke kültürü çerçevesinde devam eden bu tasavvufi yaşam biçimine bağlı olarak sunulması, Bosnalı kimliğinin süreklilik ve özgünlük iddiasına (ve bu iddianın yeniden inşasına) işaret eder. Bu yüzden etnik kimlik ile dini kimliğin bir olmadığı birçok yerde belirtilir. Bu durum, “Müslüman olmak başkadır, Boşnak olmak başka.” (Kulin, 2008: s.109) ve “Elbette Müslümanız (...) Ama biz, ayrıca Boşnak'ız yeğen.” (Kulin, 2008: s.110) gibi pasajlarda belirginleşir.

Kulin (2005) hem ortaçağ hem de güncel anlatı içinde nehir motifini kullanarak Boşnak olmanın gerçekliğini (bir bakıma kaderini) sunmaya çalışır. Kolektif belleğin içinde “artık Boşnak kanı akmayacak” (Kulin, 2008, s. 249) şeklinde barış ve huzurun umudu karşısında “bu topraklarda birilerinin gözü hep olacak” (Kulin, 2008, 251) düşüncesi varlığını

sürdürür. Fakat savaş ve insan kıyımı Bosnalıları bir şekilde bulur, zorunlu göç durumu yeniden ortaya çıkar. Hem Tvrtko hem de Fiko, yurtlarından ayrılırken yine bir umudun arkasına saklanarak “elveda benim güzel Bosnam” (Kulin, 2008, s. 317, 334) sözlerini söylerler. Roman da bu umudu yansıtarak sona erer: “Bosna, kahraman, cefakâr ve çileli Bosna, bir evladını daha bekliyordu şimdi, geri dönmesi için. Umutla.”(Kulin, 2008, s. 334). Sonuç olarak romanın sunmaya çalıştığı kolektif bellek; barışı ve huzuru korumaya dair sürekli bir umudu, eninde sonunda gelen yıkım ve soykırımı, yerinden edilmenin sonucu olarak zorunlu göçü ve her sıkıntıya rağmen ait olunan topraklara geri dönmenin umudunu taşımayı Bosnalı olmanın bir parçası olarak yansıtır.

Sonuç

Bu makale, *Sevdalinka*'nın Bosna Savaşı sürecinde ve sonrasında ortaya çıkan hafıza ve kimlik inşa pratiklerini hem kuramsal hem de edebi bir çerçeveden inceleyerek, bellek çalışmalarının edebiyat alanına nasıl kapsamlı katkılar sunabileceğini göstermeye çalışmıştır. Özellikle Halbwachs, Assmann, Connerton, Ricoeur ve Nora gibi düşünürlerin belleğe dair geliştirdikleri kuramsal kavramlar, romanın çok katmanlı anlatısı içinde somut karşılıklar bularak edebiyatın hem bir bellek deposu hem de bellek inşacısı işlevini nasıl yerine getirebileceğini açıkça ortaya koymuştur. *Sevdalinka*'nın, Osmanlı mirasından Bogomil inancına uzanan tarihsel göndermeleri ve 90'ların şiddet sarmalına dair tanıklıkları bir araya getirmesi, metnin yalnızca bellek kuramlarını yansıtmakla kalmayıp onları dönüştüren bir sorgulama alanı sunduğunu göstermektedir. Böylece roman, travma, göç, soykırım ve kimlik parçalanması gibi konuları kültürel, kolektif ve iletişimsel bellek düzeyinde yeniden kurgularken, aynı zamanda bedenleşmiş ritüeller ve mekân boyutu aracılığıyla da bellek imhasına direnişin örneklerini sunar.

Edebiyatın bir bellek mekânı olarak işlevi, *Sevdalinka*'da özellikle tanıklık anlatısı üzerinden belirginleşir. Roman, savaşın doğrudan içinde yaşayan karakterlerin bireysel öykülerini, Bosna'nın çok katmanlı tarihsel belleğini yansıtan kolektif bir anlatıya dönüştürerek bir yandan günlük hayatın acil sorunlarını (elektrik, gıda, sağlık) aktarırken diğer yandan asırlardır süregelen kültürel mirasın nasıl tehdit altında olduğunu göstermektedir. Burada tanıklık edebiyatının özellikleri etkili bir biçimde ortaya çıkar. Karakterlerin kendi trajedileri, ülkenin etnik ve dini farklılıklar üzerinden yeniden inşa edilmeye çalışılan kimliğine dair güçlü bir belgeye dönüşür. Yani Ayşe Kulin, belgesel gerçeklik ve kurmaca arasında kurduğu köprüyle Bosna'daki kolektif hafızanın diri tutulması için edebiyatın üstlenebileceği kritik rolü gözler önüne sermiştir.

Makalenin ana bulguları, bellek kuramlarının roman içerisinde nasıl iç içe geçtiğini göstermesi bakımından önemlidir. Halbwachs'ın kolektif bellek nosyonu, *Sevdalinka*'da aile, kuşaklar arası anlatılar ve toplu ritüeller aracılığıyla kristalize olurken Assmann'ın kültürel ve iletişimsel bellek kavramları tarihî olayların, metinsel aktarımların ve toplumsal pratiklerin sürekliliğini vurgular. Connerton'un bedenleşmiş bellek ve ritüeller yaklaşımı, özellikle savaş sürecinde kesintiye uğrayan ama yeniden şekillendirilerek devam ettirilen

pratiklerin nasıl direniş biçimine dönüştüğünü açıklamaya katkı sunar. Ricoeur'ün anlatsal kimlik ve travma çerçevesi, hem bireysel hem de toplumsal özelliklerin savaş koşullarında yenilenmesi, dönüşmesi veya parçalanması sürecine ışık tutar. Nora'nın mekan-bellek ve Halilovich'in hafıza kırımı üzerine tartışmaları da, Saraybosna'daki kent dokusunun, kütüphanelerin ve kültürel hafıza mekânlarının sistemli yıkımının Bosnalı kimliğini yok etmeye yönelik girişimler olarak okunmasını sağlar. Roman, bu yıkımın ortasında dahi bellek ve kimliğin devamını mümkün kılan anlatıların, ritüellerin ve metinsel tanıklıkların varlığını gözler önüne serer.

Sevdalinka'nın Bosnalı kimliğinin inşasında üstlendiği rol, belleği zamansal bir süreklilik içinde kurgulayabilmesiyle yakından ilişkilidir. Romanın sıkça başvurduğu Bosna Nehri motifi, hem ortaçağ Bosna'sıyla 90'ların savaş atmosferi arasında bağ kuran bir sembol hem de Bosnalıların tarihsel bilincini canlı tutan bir öge olarak sunulur. Bogomilizm aracılığıyla vurgulanan etik ve inanç temeli, Bosnalı kimliğinin salt bir dinî çerçeveyi değil, aynı zamanda barış, onur ve direniş kavramlarını öne çıkaran insani bir boyutu barındırdığını gösterir. Bu yönüyle roman, kimliği dar bir etnik veya mezhepsel kalıba hapsetmeyip, geçmişle yüzleşen ve direniş odaklı bir gelecek tasavvuru barındıran bir anlatı sunar. Göç, soykırım ve kolektif travma temaları ise, romanın karakterleri aracılığıyla hem bireysel hem de toplu bellek katmanlarında yeniden işlenir. Gerek yurt içinde, gerekse yurtdışına sığınma yoluyla gerçekleşen göçlerin sonucunda, Bosnalı kimliği küresel bir bağlamda yeni biçimlere bürünür ve roman da bu dönüşümü, bir yandan kayıp duygusunu derinleştirerek bir yandan da evrensel bir dayanışma ihtiyacını vurgulayarak işler.

Tüm bu dinamikler, *Sevdalinka*'nın yalnızca geçmişin tanıklığını yapmakla kalmayıp, kolektif belleğin direnç ve umut ekseninde sürekli olarak yeniden kurulduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Roman, geride kalan kayıpların, acıların ve düşmanlıkların ağırlığına rağmen, geçmişin yeniden inşasına yönelik bir tahayyül alanı açar ve savaşın dönüştürdüğü kimliklerin, hala bir geleceğe tutunabileceklerini öne sürer. Edebiyat, bu bağlamda kolektif bellek kaydını tutan bir mecra olmasının ötesinde, acıların görünür kılındığı ve yeni kimlik anlatılarının filizlendiği bir direniş alanı olarak işlev görür. Bellek soykırımı girişimlerine karşı yıkılmış mekânların, aile bağlarının, dini ve kültürel törenlerin roman boyunca nasıl yeniden düzenlendiği, Bosna halkının varlığını korumak için edebiyatın ne kadar güçlü bir tanıklık sunabileceğini kanıtlar. Nihayetinde *Sevdalinka*'nın sunduğu hikâye, bellekle direniş arasında kurduğu köprüyle, geçmişin yükünü sırtlanırken aynı zamanda umudu diri tutmanın yolunu hatırlatır. Böylelikle edebiyat, tarihin tozlu sayfalarından silinmeye çalışılan bir toplumun öyküsünü hem kaydeden hem de yeni anlatılarla besleyen bir bellek mekânı olarak ön plana çıkar. Bu çerçevede makale, geçmişin travmalarına rağmen toplumsal belleğin korunması ve yeni kuşaklara aktarılmasının, geleceğe dair umut inşasında ne derece yaşamsal olduğunu bir kez daha vurgulamış olmaktadır.

Kaynaklar | References

- Atçeriç-Todd, I. (2022). *Patarenes, Protestants and Islam in Bosnia: Deconstructing the Bogomil Theory. Islam and Christian-Muslim Relations*, 33(3), 213–234.
<https://doi.org/10.1080/09596410.2022.2121494>
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. Ayrıntı Yayınları.
- Angelovska, M., & Cacanaska, R. (2016). *Historical and cultural implications of bogomilism. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 36(4), 37-52.
<https://digitalcommons.georgefox.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1984&context=ree>
- Braudel, F., & Coll, A. (1987). *Histoire et sciences sociales: La longue durée. Réseaux*, 5(27), 7–37.
- Branco, M. C. M. M. (2009). *The Muslim National Question in Bosnia. An historical overview and an analytical reappraisal*, 2488, 567-627. *REVISTA MILITAR*.
<https://www.revistamilitar.pt/artigo/475>
- Cardús i Ros, S. (2000). *Politics and the invention of memory: For a sociology of the transition to democracy in Spain*. In J. Labanyi (Ed.), *Disremembering the dictatorship: The politics of memory in the Spanish transition to democracy* (pp. 17–28). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004483224_003
- Çağ, G., & Çetin, A. (2011). *Bosna'nın Osmanlı idaresine geçişinde Bogomillğin etkisi. Tarih Okulu Dergisi*, 4(1), 19-35.
- Connerton, P. (1989). *How societies remember*. Cambridge University Press.
- Connerton, P. (2011). *The spirit of mourning: History, memory and the body*. Cambridge University Press.
- Dalar, M. (2008). *Dayton Barış Antlaşması ve Bosna-Hersek'in geleceği. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 91-123.
<https://doi.org/10.11616/AbantSbe.232>
- Dardagan, A. (2019). *Why Bosnian Church did not belong to Bogomilism? "Kr'stjani" (mystics) vs "Bogomili" (dualists)*. SocArXiv. <https://doi.org/10.31235/osf.io/3v26f>
- Donia, R. J. (2008). *The proximate colony: Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian rule*. In C. Ruthner, D. R. Cordileone, U. Reber, & R. Detrez (Eds.), *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918* (pp. 67-82). Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-1-4539-0952-2/12>
- Fregonese, S. (2009). *The uricide of Beirut? Geopolitics and the built environment in the Lebanese civil war (1975–1976)*. *Political Geography*, 28(5), 309–318.
<https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2009.07.005>

- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press.
- Halbwachs, M. (2016). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri*. Heretik Yayınları.
- Halilovich, H. (2016). *Re-imagining and re-imagining the past after 'memoricide': Intimate archives as inscribed memories of the missing*. *Archival Science*, 16(1), 77–92. <https://doi.org/10.1007/s10502-015-9258-0>
- Halilovich, H., & Adams, R. (2024). *Local commemorations, false heroes, and hijacked memories: Post-genocide and ethnic cleansing politics of memory in Bosnia-Herzegovina's Republika Srpska (RS)*. *Southeast European and Black Sea Studies*, 1(1), 1–20. <https://doi.org/10.1080/14683857.2024.2429858>
- İmamoviç, E. (2017). *Bosna Hersek'te Hıristiyanlık ve günümüzdeki durumu* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uludağ Üniversitesi.
- Işık, H. (2017). *Hıristiyan düalist-agnostik bir tarikat olarak Bogomilizm ve Avrupa heretik toplumlarına etkileri*. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 109-187.
- Kevers, R., Rober, P., Derluyn, I., & De Haene, L. (2016). *Remembering collective violence: Broadening the notion of traumatic memory in post-conflict rehabilitation*. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 40(4), 620–640. <https://doi.org/10.1007/s11013-016-9490-y>
- Kulin, A. (2008). *Sevdalinka*. Everest Yayınları.
- Liu, S. (2022). *Walter Benjamin's concept of experience and his literary practice* [Yüksek lisans tezi]. *University of California*. <https://escholarship.org/uc/item/6m5322tj>
- Mat Enh, A., Mansor, S., & Abd. Razak, M. R. (2022). *The Treaty of Berlin 1878: implications for Muslims migration in Bosnia-Herzegovina before World War 1*. *Journal of Al-Tamaddun*, 17(1), 1–14. <https://doi.org/10.22452/JAT.vol17no1.1>
- Minczew, G. (2020). *John the Water-Bearer (Иванъ Водоносъць)*. *Once again on dualism in the Bosnian Church*. *Studia Ceranea Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe*, 10, 415–424. <https://doi.org/10.18778/2084-140x.10.20>
- Nora, P. (1989). *Between memory and history: Les lieux de mémoire*. *Representations*, (26), 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Ricoeur, P. (1986). *Du texte à l'action: Essais d'herméneutique II*. Seuil.
- Ricoeur, P. (1991). *Narrative identity*. *Philosophy Today*, 35(1), 73–81. <https://doi.org/10.5840/philtoday199135136>
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as another* (K. Blamey, Trans.). University of Chicago Press.
- Ricoeur, P. (2004). *Memory, history, forgetting* (K. Blamey & D. Pellauer, Trans.). University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226713465.001.0001>

- Tanovic, M. L., Pasalic, S., & Golijanin, J. (2014). *Demographic development of Bosnia and Herzegovina from the Ottoman period till 1991 and the modern demographic problems*. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 120, 238–247. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.02.101>
- Webb, L. (2019). *Testimonio, the assumption of hybridity and the issue of genre*. *Studies in Testimony*, 2(1), 3–23. <https://studiesintestimony.co.uk/issues/volume-two-issue-one-2019/testimonio-the-assumption-of-hybridity-and-the-issue-of-genre/>
- Webster, S. (2024). *Revisiting memoricide: The everyday killing of memory*. *Memory Studies*, 17(6), 1408–1428. <https://doi.org/10.1177/17506980231184564>